

METAFORÁK KOSZTOLÁNYI *A KULCS* CÍMŰ NOVELLÁJÁBAN

METAPHORS IN KOSZTOLÁNYI'S SHORT STORY *THE KEY*

NAGY JULIANNA*

Absztrakt: A metafora a nyelvészeti és irodalmi kutatások egyik fontos kérdése. Napjainkban a kognitív szemantika alapján (természetesen a korábbi kutatásokat szem előtt tartva) új aspektusból láthatjuk ennek a kérdéskörét. Jelen írás szempontjából a legfontosabb megállapításokat emelem ki: a metafora az elvont fogalmak konkrét megértését segíti; a metafora a mindennapi és az irodalmi nyelvben is jelen van; az irodalmi metafora a mindennapi metafora tovább- és átgondolása; az irodalmi metaforákban a leképezés „sűrítve” van jelen; az irodalmi metafora csak többszöri olvasásra azonosítható. Az írás ezek alapján Kosztolányi *A kulcs* című novellájának legfontosabb metaforáit tekinti át.

Kulcsszavak: *metafora, metaforikus nyelvi kifejezések, szöveg, Kosztolányi*

Abstract: Metaphor constitutes a central concern in both linguistic and literary studies. In contemporary research, particularly within the framework of cognitive semantics—while acknowledging earlier scholarship—this phenomenon can be examined from a fresh perspective. From the viewpoint of the present study, the following key observations are particularly significant: metaphors facilitate the comprehension of abstract concepts; they occur in both everyday and literary language; literary metaphors represent an extension and reworking of everyday metaphors; in literary contexts, the mapping is presented in a highly condensed form; and literary metaphors often require multiple readings to be fully identified. Drawing on these insights, this paper analyzes the most prominent metaphors in Kosztolányi's short story *The Key*.

Keywords: *metaphor, cognitive semantics, Kosztolányi, metaphorical linguistic expression*

1. BEVEZETÉS

Jelen írás célja, hogy a funkcionális kognitív szemantika alapján (Fauconnier–Turner 2008; Langacker 2008; Simon 2018; Tolcsvai Nagy 2013) vizsgálja a metafora hatókörét egy választott Kosztolányi-novellában. Az irodalmi metafora vizsgálatánál fontos megjegyezni, hogy a hétköznapi metaforák kiterjesztéseiként kell azokat

* DR. NAGY JULIANNA PHD
lektor
Krakkó, Jagelló Egyetem, Magyar Filológiai Tanszék
julianna.nagy@uj.edu.pl.

számontartani (Simon–Bajzát–Ballagó–Havasi–Roskó–Szláwich 2019: 223). A kiválasztott szövegben először azonosításra kerülnek a metaforikus kifejezések, majd azok hatóköre kerül vizsgálatra, hogy hogyan és miképpen változtatnak az adott szöveg jelentésén. A hatókör sok esetben csak egy kisebb szövegrészletre korlátozódik, azonban ennek alapján rajzolódik ki, hogy az egyes metaforák összefüggést mutatnak-e vagy sem.

Az írásban először a metafora kerül értelmezésre a kognitív szemantika alapján, majd a metafora szövegben való működését vizsgálja az írás. A metafora konkrét vizsgálati tárgyául Kosztolányi *A kulcs* című novellája szolgál. A tanulmány célja a novellában szereplő metaforikus nyelvi kifejezések, azok grammatikai szerkezeteinek és szemantikai jelenségeinek vizsgálata.

2. A METAFORA A MINDENNAPI NYELVBEN ÉS A SZÉPIRODALOMBAN

Az első kérdés az, hogy mi a metafora, hogyan is lehet azonosítani. Ez nem könnyű kérdés, a szakirodalomban számos esetben olvashatjuk, hogy nehéz meghatározni, mi is pontosan a metafora. Azonban a kognitív szemantika alapján azt mondhatjuk, hogy a minket körülvevő világnak ez a megismerési alapja a metonimikus gondolkozás vagy a sematizálás képessége mellett. Már kora gyermekkorban – a „nyelv szocializációs folyamata” során – megismerkedünk a metaforákkal, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy az elvont fogalmakat analogikus, illetve sematikus úton rendezzük el (Tomasello 2002: 168). A metafora reprezentálja a gondolkodás összetett rendszerét, és nem csak a „nyelvet” (Lakoff–Johnson 1980: 6). A metafora segít megérteni a világ elvont fogalmait, amelyeket az emberi tapasztalat egy konkrét, fizikai tapasztalattal von párhuzamba. A metafora megértésbeli elsődlegességét bizonyítják (Lakoff–Johnson 1980: 36), az olyan egyszerű metaforák, mint pl.: *szék lába, életút*. Az ilyen kifejezéseket könnyen, szinte gondolkodás nélkül meg tudjuk érteni (Tolcsvai Nagy 2017: 255) és arra szolgálnak, hogy az absztrakt gondolkodást könnyen le tudjuk írni.

A metafora alapesetben reprezentálja a konkrét, másrészről az elvont tudást, melyek közt reláció alakul ki. Az analogikus kapcsolat alakulása a két fogalmi tartománytól függ, melyek jelentésmátrixai bizonyos megfelelésben vannak egymással. A konceptuális tartomány két részről reprezentálódik: a forrás- és a céltartományban; az előbbi alapján gondoljuk el, strukturáljuk az utóbbit (Lakoff 2008, Kövecses–Benczes 2010). A két konceptuális tartomány közt részleges megfelelés van, amely a szemantikai szerkezetek közti leképezés alapján reprezentálódik. Ennek a leképezésnek a kiindulópontja a mindennapi tapasztalat, amely a legtöbb esetben képi séma.

A metaforikus szerkezetek így az események, és bármilyen típusú, többnyire absztraktabb fogalom megértéséhez hozzájárulhatnak (Tolcsvai Nagy 2017: 260), miszerint a forrástartományban fizikai jellegű események, míg a céltartományban nem észlelhető eseményeket lehet nyomon követni (Tolcsvai Nagy 2017: 260). A metaforikus nyelvi kifejezések jellemzői közül a legfontosabbnak a következőket lehet tartani: 1.

a forrástartomány rávilágít a céltartományra (Kövecses–Benczes 2010: 84); 2. fogalmi metaforákat reprezentálnak; 3. a gondolkodást, a kultúrát tükrözik.

Az eddigieket összegezve azt mondhatjuk, hogy a metafora a megismerés alapja (Lakoff 2006, 2008; Kövecses 2005), ami hasonlóan reprezentálódik a mindennapi és az irodalmi nyelvben; ez utóbbit az előbbi kiterjesztésének lehet tartani (Lakoff 2006, idézi Simon–Bajzát–Ballagó–Havasi–Roskó–Szláwich 2019: 223). Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az irodalmi szövegek vizsgálatakor a mindennapi metaforákat kell azonosítanunk az adott szövegben, majd az azoktól való eltérést kell értelmeznünk. Így fogjuk látni azt a sokrétű rendszert, amely kibomlik a szemünk előtt a szövegekben: az egyszerű, könnyen azonosítható metaforák továbbgondolását, a metaforák tartományok közti leképezésének többféle variációját. Az irodalmi metafora tanulmányozása során így két dolgot fontos látni: egyrészt, hogy a mindennapi metafora kiterjesztése; másrészt az irodalmi metafora egy sajátos irodalmi olvasásmódot feltételez (Pethő 2020). Olybá tűnhet, hogy ez a két megállapítás kizárja egymást, de nem, mert ezek egymásból következnek. Ennek magyarázata, hogy az elvont fogalmakat – a mindennapi nyelvben is – konkrét fogalmakkal értjük meg (Tolcsvai Nagy 2013: 211), de az irodalmi szövegek esetében egy bonyolultabb működést kell feltételeznünk. Eszerint például 1. „a metaforikus kifejezések közül több tartozhat egy fogalmi metaforához”¹ (Tolcsvai Nagy 2013: 211); 2. a laikus befogadó nem ismeri fel az összes metaforikus kifejezést első olvasásra; 3. a metaforákban a leképezés „sűrítve” van jelen (Pethő 2017: 136).

Végül a fentiek alapján nézzük meg a művészi szövegek metaforáinak a működését. Irodalmi metaforáinkban ott van az író újítási szándéka, melyben máshogyan rajzolódik ki a szemantikai aspektus. Az író egy új szemszögből mutat be egy jól ismert metaforát. A metaforák hatóköre kiterjedtebb, ami maga után vonja, hogy az egyes metaforák közt átfedések vannak. Ebből következően a metaforák egy komplex nyelvi és képi világot hoznak létre az irodalmi szövegekben – jelen esetben, Kosztolányi novellájában is – ennek az összetettségnek a kibontása a metaforaértés folyamata.

Mindemellett a metaforák hatókörét érdemes ebben a novellában végigtekinteni. Ahogy egy-egy konkrét metafora végigvonul a szöveghelyen, úgy válik a szavak, a mondatok jelentése is egyre teljesebbé, érthetőbbé. Az írói metaforák a szövegértelmezés által bomlanak ki (Tolcsvai Nagy 2003), így amikor jelen novellát értelmezzük, akkor az egyes metaforákat számos előfordulásukban kell vizsgálni, hogy megkapjuk a teljesebb képet. Az irodalmi metaforák rendszerre összetettebb, „újszerűbb”, hatásosabb, különösebb a mindennapiaknál, bár a kiinduló alapot ez utóbbiak jelentik. Erejük a „váratlanságban” áll: a konvencionális metaforák mellett (amelyek

¹ Nemesak az irodalmi metaforáink esetében van így, hanem a hétköznapi metaforáink esetében is hasonló működés figyelhető meg. Ez az jelenti, hogy egy-egy metaforához általában több metaforikus kifejezés is kapcsolódik. (Kövecses–Benczes 2010: 85)

könnyen előhívhatóak) a nehezen hozzáférhető, begyakorolatlan metaforák is jelen vannak az irodalmi szövegekben (Tolcsvai Nagy 2013: 227). A novellában megjelenő metaforák ugyan konvencionálisnak tekinthetők, de több tényezőtől adódóan mégis máshogy kezdenek el működni,² ami a következőkben ragadható meg: a metaforák forrástartományainak hatókörében (Kövecses–Benczes 2010: 84) és kölcsönviszonyában. A mindennapi, konvencionális fogalmi metaforákra Kosztolányi, a szövegalkotója rákérdez, újraértelmezi így szélesíti ki az egyes metaforák jelentéseit, serkenti az olvasót azok továbbgondolására.

Fontos külön kitérni ebben a részben arra, hogy a metafora sok esetben a hasonlat³ mutat szoros relációt. Jelen dolgozat a kognitív szemantika elgondolásából kiindulva a hasonlatot a metafora rendszerébe sorolja. Mindezt a jelen novellában fellelhető metaforák alapján teszi az írás, mert ezek a hasonlóságon alapulnak. Ezt annak alapján mondhatjuk, hogy a metaforikus kifejezésekben sokszor valamit valamihez hasonlítunk. A metafora alapja két fogalmi jelentés leképezése, amit a megismerés révén kapcsolunk össze (Tolcsvai Nagy 2017: 257), ami által könnyebben kerül megértésre valami, vagyis egy elvont fogalmat egy fizikailag érzékelhető dologgal nevezünk meg, és ez a hasonlatban a *mint*-es mondatszerkesztésben reprezentálódik, így a befogadó számára kevesebb mentális erőfeszítést igényel ennek befogadása. Vagyis a hasonlatban is „egymás mellé állítunk két dolgot, cselekést stb. és ugyanúgy észrevesszük a hasonlóságot, mint a metaforánál” (Pethő 2017: 138), és sok esetben metaforikus elem társul hozzá. A kognitív szemantika elgondolása alapján a hasonlat a képi és a tárgyi síkot kapcsolja össze, így alakítja ki a metaforikus jelentést.

Jelen írás arra vállalkozik, hogy Kosztolányi *A kulcs* című novellájának legfontosabb metaforáit mutassa be.⁴ A bemutatott fogalmi metaforák metaforikus kifejezései többnyire egy-egy rövidebb szöveghelyre korlátozódnak, azonban amittől különlegessé válnak az az, hogy a novellának egy újraértelmezését nyújtják és a szövegértelmezéshez is jelentősen hozzájárulnak. A dolgozat a kognitív metaforaértelmezés alapján egy sajátos elemzést mutat be azzal a céllal, hogy az ismert Kosztolányi-novellának az értelmezési körét tovább bővítse.

3. ELSŐ METAFORA: AZ ÚT

„Nekivágott a rengeteg épületnek, mely kongó folyosóival zord, penészes boltozataival úgy terjengett körötte, mint ismeretlen világ. Iramodott különböző lépcsőkön, hármásával vágva a fokokat.”

² És nem szabad elfelejteni, hogy más a stilisztikai potenciáljuk is.

³ A szakirodalmak is kitérnek a hasonlat és a metafora közti különbségekre és hasonlóságokra (Kocsány 2008).

⁴ A kiválasztott metaforák megametaforák, amelyek sok esetben a legszembevetőbbek a szövegből, azonban továbbgondolásuk új értelmezését adják a szövegnek.

Az út az élet szimbóluma, amit be kell járni minden szereplőnek a novellában, bár nem minden szereplője tesz meg utat az épületben. Az ÉLET ÚT metafora konvencionálisnak tekinthető (Kövecses–Benczes 2010: 90), mert a mindennapi ember is használja, és nem okoz gondot a jelentése. Eszerint az életünk minden egyes napján végigjárjuk az előttünk levő napnak az útját, ami beleolvad egész életünk útjába. Az út itt egy épületben reprezentálódik, amit végig kell járnia a kisfiúnak azért, hogy az apához eljusson. Az út jelentéskategóriájában itt valamilyen láthatatlan, természetellenesség van. Az épület az ismeretlen világot foglalja magában, amelynek van kezdete, de a vége beláthatatlan. Az út jelentéstani kategóriájában benne rejlik a kezdet és a vég, amelyiket el kell érni – természetesen fontos az ösvény is, amelyet végig kell járni. Azonban itt először nem látjuk, mi a cél, csak a szöveg egészéből derül ki, hogy az apához való eljutás az. Érdemes az idézet minden egyes mondatát elemezni, mert ezekből az egységekből rajzolódik ki a szöveg értelme. *Nekivágott a rengeteg épületnek*: az ige, ami itt szerepel, a dolgoknak azt a szegmensét jelenti, hogy valaki nemcsak, hogy elindul, hanem legyőzve félelmeit indul útnak az ismeretlenbe. Ezt erősíti meg a következő szó, a **rengeteg**. Elsőre a főnév kategóriájára asszociál az olvasó, vagyis a rengeteg, az olyan erdő, amit nem lehet áttekinteni, nem látjuk a sűrű sötét fáktól a végét. Az átláthatatlanság, az, hogy nem tudjuk mi vár ránk az úton, félelmeinket erősíti. És így nem véletlenül az élet-út metaforájában sokszor megjelenik az ismeretlen, az akadályok, amibe bele kell vágnunk, keresztül kell gyűrőznünk, hogy eljussunk a célig. Azonban nagyon érdekes mondatszerkesztésnek vagyunk itt szemtanúi, mert a *rengeteg* jelzővé válik, így melléknévként funkcionál. Bár a „rengeteg” melléknévi használata konvencionális, itt az adja az újszerűségét, ami a következő mondatban van leírva: nem sokaságra, hanem bonyolultságra, az épület bonyolultságára utal. Ezt a jelentést erősíti, bontja ki a következő mondat. „...mely kongó folyosóival zord, penészes boltozataival úgy terjengett körötte, mint ismeretlen világ”: A folyosók átszövik az épületet, mindig választani kell, hogy merre és hova menjünk. Az épület folyosóin – főleg egy hivatal folyosóin – úgy gondoljuk, hogy emberek tömegei vannak, viszont itt nincs senki, nincs, aki segítene a tájékozódásban. A folyosó a *kongó* melléknévvel van, illetve ami hangsúlyozza, hogy csak az ürességet lehet hallani. És ezt a kihaltságot lepusztultsággá, még jobban elidegenedetté teszi az, hogy a boltozat nemcsak, hogy zord, hanem penészes is, ami „úgy terjengett körötte, mint ismeretlen világ”. Még érdemes elemezni az igét, ami itt szerepel. Ha valami **terjeng**, akkor az körülöleli, betölti a teret, és általában egy illatra, szagra, füstre gondolunk. És ennek az igének még egy fontos jelentéstani eleme, hogy lassan történik minden: lassan kezd el betölteni az illat, a füst a teret, és amilyen lassan alakul ki, olyan lassan is oszlik el, ezért nem látunk tisztán, nem érzünk mást csak a konkrét szagot vagy illatot. A **zord, penészes folyosó** terjeng a kisfiú körül, aki keresi a helyes utat, de nem találja, mert a penész szaga, a folyosó

szövevényes útja beláthatatlanná teszi a teret. Az ismeretlen világ terjeng, körbeveszi a főhősünket, és nem engedi a tájékozódásban, észlelését lelassítja.

A *folyosó* jelentésének hálózata így bomlik ki, és hangsúlyozza, hogy ez a világ ismeretlen annak, aki nem itt dolgozik. A kivezető utat így nehezen találja meg a főhősünk: „*Itt ide-oda bolyongott.*” A folyosón elveszik, mint ahogy a rengetegben sem látjuk a kivezető utat és csak bolyongunk célunkat vesztetten. A bolyongásnak, az elveszettségnek a következő állomása a lépcső.

A lépcsővel az út metaforának egy érdekes szegmensét hozza elénk Kosztolányi. A lépcső a lent-fent függőleges irányultságát foglalja magában. Ebben egy olyan univerzálé van jelen, ami nem csak a magyar nyelvre igaz: a *fent* mindig valamilyen pozitív asszociációt idéz elő (Tolcsvai Nagy 2017: 259; Kövecses–Benczes 2010), így a lépcső egy különleges jelentést ad az útnak. A kisfiúnak felfelé kell indulnia, hogy közelebb kerüljön az apjához. Az elérhetetlen magasságon levő személy eléréséhez meg kell másznia az előtte levő utat. A mesékből ismerős ez a metafora, valamilyen próbát kell ahhoz leküzdeni, hogy elérjük a célt. A cél elérése az akadályok leküzdésén keresztül valósul meg. És itt a folyosók zordsága, az ismeretlentől való félelem háttérbe szorul. „*Iramodott különböző lépcsőkön, hármásával vágva a fokokat*”: az *iramodik* gyorsan történő mozgást jelent, és magában foglalja, hogy valaki egyik pillanatról másikra elindul, vagy azért, mert sietnie kell, vagy azért, mert valami fontos neki, és ezért ahhoz szeretne minél hamarabb közel kerülni. Itt szerintem az *iramodik* jelentésében benne van, hogy a kongó folyosón tapasztalt egyedüllétből, félelemből akar szabadulni a kisfiú és ezért is *iramodik* neki olyan sietősen, és nem csak azért, hogy az apjához elérjen. A lépcsőhöz itt egy melléknév is kapcsolódik, mégpedig a *különböző*. Ez azt jelenti, hogy egymástól eltérő, nem azonos. Így ez a melléknév visszautal arra, hogy Takács fiú nem találja a helyes utat, keresnie kell a különböző lépcsőházak folyosóin.

A sietséget támasztja az is alá, „*hármásával vágva a fokokat*” indult el. *Vágva*: jelentése gyorsan, sietve haladni előre. Ez a határozói igenév szoros relációt mutat a *vágtat* igével. Amilyen gyorsan vágtatnak a lovak, olyan gyorsan *iramodik* fel a lépcsőn a fiú. A népmesékben is⁵ fellelhető hármasszám itt megjelenik azzal, hogy a kisfiú a lépcsőfokon keresztül igyekszik feljebb jutni, kifejezve a vágyat, hogy minél gyorsabban az apja irodájában legyen. Félelem az ismeretlentől az eltévedéstől az ember lelkének sajátja, ezért sokszorozza a kisfiú is a lépteit, hogy valamilyen biztos, ismert helyre érjen, ismert arcot lásson.

⁵ A hármasszám jelentése, értelmezése nagyon sokrétű. Gondolhatunk itt a bibliai teljességre is.

4. MÁSODIK METAFORA: A „MUNKA VILÁGA RABSÁG”

„Egy teremben ember ember hátán szorongott, várakozók nyája, s hátul a farács mögött hivatalnokok görnyedeztek bezárva, mint a rabok.” A munka világa olyan, mint a rabság és ez hivatalnok-rab párhuzamában jelenik meg. Ezt erősíti a metaforikus kifejezés további része is, ami a helyszínt jelöli meg. A dolgozók a farács mögött ülnek, és ott temetkeznek bele a munkájukba. A rács elválaszt a külvilágtól, elszakít annak minden szegmensétől. Bár konkrétan nincs benne a novellában, de az olvasó továbbgondolja mindezt.⁶

A bezártság egy idő után fel sem tűnik, megszokottá válik, sőt az ott végzett feladatok megadják az élet értelmét. Célt talál a dolgozó-rab ebben a kilátástalan helyzetben. A hivatalnokoknak, mint a raboknak, reggeltől estig kell dolgozniuk. A raboknak nincs arcuk, teljesen mindegy, hogy ki végzi el az adott munkát, a lényeg az, hogy el legyen végezve a munka. A 20. századi irodalomban a személytelenység fokozottabban jelenik meg, ami Kosztolányi novellájában is megmutatkozik. Az apa annak a hivatalnoknak az archetípusa, aki szívesen, lelkesen dolgozik, majdhogynem az életének értelmét ez adja meg. Nem törődik azzal, hogy ő csak egy hivatalnok a sok közül, neki ez adja meg az önbecsület érzését: „szegény apád a hivatalban, a hivatalért”. Az apa munkáját a család is megbecsüli, sajnálják, hogy annyit kell dolgoznia, nincsen se vége, se hossza.

A hivatal nemcsak ebben a novellában lelhető fel, hanem Kosztolányi más műveiben is visszatér (Gintli 2010: 693). A hivatalban a hivatalnokok munkájukba görnyedve végzik a teendőiket. Ezt kifejezi, hogy nincs megállás, nincs pihenés, csak a munka. Mindenki végzi a feladatát, belefáradva, de csinálja. Ahogy fentebb kifejtésre került az emberek személytelenek, a hivatalnokok tömegébe beolvad mindenki. Ez a tömeg csinálja a kiadott feladatot, sokszor nem is gondolkozik, csak csinálja, amit kell.

Ehhez kapcsolódik a következő mondat: „nem gyermeknek való, az nem gyermeknek való.” Ez nem gyereknek való hely, mert ennek a titkos világnak csak a felnőttek lehetnek tagjai. Ez igaz egyrészt, mert a munka rabvilágába nem illenek gyerekek, másrészt azonban az apa nem azért mondja ezt a fiának, mert félti, hanem azért, hogy szeretet világába nem akarja, hogy betekintést nyerjen. De esetleg arra is gondolhatnák, hogy az apa szégyelli a munkáját, ezért nem akarja, hogy fia belásson az ő itteni életébe. Ha viszont ennek az elgondolásnak teret engedünk, akkor a következő metaforával láthatunk összefüggést.

5. HARMADIK METAFORA: A DÜH, A SZÉGYEN

„Pista lesütötte a szemét. Az íróasztalt nézte...” A szégyen kínos érzésének a leggyakoribb nyelvi megnyilvánulása a szem metaforában érhető nyomon. A szem a lélek, az érzelmek tükre, így ha kellemetlenül érezzük magunkat, akkor nem nézünk

⁶ Görnyed, nyáj, szorong szavak is a rabság jelentését erősítik.

a másik szemébe, amit megfigyelhetünk ebben a metaforikus nyelvi kifejezésben.⁷ Ha valaki lesüti a szemét, annak jelentésében benne van, hogy nem azért csukja be, mert fáradt, álmos, hanem azért hunyja be, mert nem akar a másik ember szemébe nézni, mert tudja, hogy rosszat tett. Ha a *lesüt* igekötős igét közelebből megvizsgáljuk, akkor kiderül, hogy igen, a *süt* ige eredeti jelentésében benne van, hogy valaki, ha süt valamit, piros lesz. Vagyis ha lesüti az ember a szemét, a szégyen fiziológiája is előtérbe kerül az, hogy az arc piros lesz. Fontos kiemelni, hogy az ember a pozitív és a negatív érzelmeket a test alapján is elkülöníti (Kövecses–Benczes 2010), ennek értelmében, amikor Pista lefelé néz az íróasztalra, akkor a negatív érzelmei kerülnek előtérbe.

„Pista fülig vörösödött, meghajolt mindenki előtt, de előbb édesapja előtt.” A szín és hőmérséklet relációja a metaforikus kifejezésekben reprezentálódik, rávilágítanak arra, hogy az ember fiziológiájában a magas hőmérséklet a bőr kivörösödést okozza (Banczerowski 2005: 204). Az ember, ha valami rosszat tesz, vagy valamilyen kínos szituációban találja magát, nagy valószínűséggel elvörösödik. Ennek is különböző fokai vannak, amely a nyelvünkben megjelenik, miszerint *elpirul*, *elvörösödik* és *fülig vörösödik* valaki. Jelen esetben Pista, a kisfiú vörösödik el. Elszégyelli magát, hogy bement az apjához a hivatalba. A három tagmondatban válik teljessé a metafora értelme, az elsőben a kisfiú erős szégyenérzetét és zavarát látjuk, majd a második részben a felnőttek iránti tisztelet, a harmadikban az apjától való félelmet lehet azonosítani.⁸

„Takács egymás után forgatta ki zsebeit is, s közben, hogy haragját hűtse, piron-gatta a fiát.” Az apa rendkívüli idegességének vagyunk szemtanúi ebben a mondatban. Miközben a kulcsot keresi, fiát pironogatja, hogy miért jött be az irodába, nincs itt helye a gyerekeknek. Ami érdekes, hogy nem szidja erőteljes, bántó szavakkal a fiát, hanem csak pironogatja, de ez olyan mintha közben önmagát is pironogatná, szégyellené, hogy elhozta a kulcsot. A harag olyan, mint egy tartály: vagyis a túlradó negatív érzelmei felgyűlnek az emberben, és arra várnak, hogy kitörjenek onnan. Jelen esetben Takácsnak, mivel a munkahelyén van, viselkednie kell, vagyis nem törhet ki belőle a düh nyilvánvalóan, ezért hogy a dühének ne engedjen nagy teret „lehűti magát”. A dühöt, mivel egy forró folyadék, egy kis hideggel tompítani lehet, mindez pedig a fia felé irányul.⁹

⁷ Ezt az egyes szakirodalmi értelmezések szerint lehetne metonímiaként is értelmezni: A TESTI MEGNYILVÁNULÁS AZ AZT ELŐIDÉZŐ ÉRZELEM HELYETT. De itt nem a metonímiáról van szó, hanem inkább metaforáról, hiszen Pista ténylegesen lesüti a szemét.

⁸ Itt úgyszintén az egyes szakirodalmi értelmezések szerint lehetne metonímiáról beszélni, mivel az elvörösödés okozata a rosszat tevésnek/szégyennek. Ugyanakkor mivel itt tényleges elvörösödésről van szó, szerintem ez az eset sem tekinthető metonímiának.

⁹ Ez is metonímián alapuló metafora. Itt az előzőektől eltérően nem kétséges a metonímia/metafora, mivel itt nem arról van szó, hogy az apa testhőmérséklete ténylegesen hidegebbé vált volna.

6. NEGYEDIK „METAFORA”: A KULCS

A *kulcs* az egész novella kulcsa. A szerző már a címben előrevetíti milyen fő metaforára épül a novella. A kulcs szemantikai hálója a szöveg szintjén bontakozik ki, így elsőként a címben találkozunk a *kulcs* jelentésével, ami a befogadó elméjéből rögtön elsődlegesen az ajtót nyitó dolgot vonja elő. Itt is ebben az értelemben jelenik meg először a kulcs, azonban egy speciális kulcsról van szó, a kamra kulcsáról. A kamra az a hely, ahol az ennivalóktól roskadoznak a polcok, ott van minden, ami az ember szemének-szájának kedves. Kérdés, hogy Pistit azért küldte el az édesanyja, mert valamire szüksége van a főzésnél, vagy csak kereste, és nem találta a kulcsot.

A szövegben ez a metaforikus kifejezés nem jelenik meg konkrétan (kamra = kincsestár), de annak egy érdekes továbbgondolását viszont olvashatjuk, mégpedig a zseb = kincsestárét. „*Turkált a zsebeiben. Az asztalra csapott egy cigarettatárcát, egy papírba csomagolt vajas zsömlét, egy szemüvegtokot, egy jegyzőkönyvet meg egy zsebkendőt*”. Ahogyan a kamrában is sokféle kincs van, úgy a zsebben is. Azonban ha a zsebkincsek részletes felsorolását nézzük, nem biztos, hogy mindent kincsnek találunk, inkább a mindennapi életszükséglethez tartozó dolgokat fedezhetünk fel. Ami elgondolkodtató, hogy Takács hivatalnok, amihez a rendet, precizitást társítjuk. Itt mégis egy rendetlen emberrel van dolgunk.

Érdemes a *kulcs* metaforát továbbgondolnunk, mert ez a cím is. Így már előrevetíti, hogy fontos szerepe lesz a novellában. Felmerül a kérdés, hogy az anyának „csak” a kulcsra van szüksége, és nem pedig azért küldte el a fiát, hogy apját meglátogassa, és közelebb kerüljön hozzá. Minderre pedig a novella végén levő rövid jelenetből következtethetünk, ahogyan Pisti vidáman, a kulccsal a zsebében sietett haza.

7. ÖTÖDIK METAFORA: A GYERMEK CSAVARGÓ

A novellából úgy tűnhet első olvasásra, hogy az apa és a fiú kapcsolatának nem a szeretet, a megértés a jellemzője, hanem inkább egy alá-fölé rendeltségi viszonynak vagyunk a szemtanúi, ami nem zárja ki a szeretetet. Az apa ebben a jelentben valamiért szidja a fiát, hogy mit és hogyan csinál rosszul. Ebben a tekintetben eszünkbe juthat Kosztolányinak egy másik novellája, a *Fürdés*, ahol szintén az apa pirongatja a fiát, hogy miért nem tanul, hogy semmire nem viszi az életben. De ez nem azt jelenti, hogy nem szereti az apja, inkább arra utalhat, hogy nem mutatja ki a szeretetét.

Takács, amikor meglátja a fiát a hivatalban nagyon haragszik rá, haragjában fiát egy toprongyos csavargónak állítja be. „*A cipőd. A harisnyád. Mint egy csavargó. Nem szégyelled magad –...*” Ez a metafora, (ami a hagyományos stilisztikai kategorizálás szerint szintén hasonlat: *olyan vagy, mint egy csavargó*) mintegy esszenciája annak, amit az apa gondol a fiáról, mert benne van a lenézés, az alá-fölé rendeltségi viszony, és az érzelmek elrejtése. A gyerek ruházatát a csavargóéhoz hasonlítja, mert

rendezetlen, talán még koszos is. És mindezt még tetőzi azzal a kijelentéssel, hogy a szégyenérzetére hat.

Ugyanezt a gondolatot erősíti a következő kijelentés is: „*Haszontalan. Mindig a labdán jár az esze, nem a könyvön.*” Azt rója fel az apa, hogy a kisfia csak játszani szeret és nem tanulni. De az olvasó ezt nem érzi tragédiának, mert egy gyerek mi mást szeretne legjobban, mint játszani.

Azonban egy váratlan fordulatnak leszünk tanúi: az apa, amikor belép a főnöke, akkor az ellenkezőjét állítja. „*Igen méltóságos uram – lelkenedezett Takács – iparkodó, szorgalmas gyermek...*” Itt az apai büszkeség mutatkozik meg, amely nem került volna kimondásra, ha nem jön be Takács főnöke. A kimondatlan kimondott szavak részben újraértelmezik az apa-fiú kapcsolatot. És a novella végén a fiú mosolygása, vidámsága segít saját léte értelmezésében, és az, amikor az apa egy csavargóhoz hasonlította a feledésbe merül.

8. ÖSSZEGZÉS

Jelen írás a metaforikus szerkezetek szövegbeli hatókörét vizsgálta. A metafora meghatározása után végigtekintettük, hogy Kosztolányi A kulcs című novellájában hány kulcsmetafora van. Az egyes metaforikus kifejezések (amik számos esetben a mondat szintjén reprezentálódnak) azonosítása után láthattuk, hogy hogyan járulnak hozzá a szöveg értelméhez. Így utoljára kiemelnék egy példát: a hivatal az apa életútjában a lehető legjobb pozíció, amit elérhetett, és talán ezért sem szeretné, ha bárki betekintést nyerne oda. Ezt a beszűkült világot (amit a farácsok is jeleznek) próbálja az apa óvni, és a féltésben benne van, hogy nemcsak magát félti, hanem félti a fiát is ettől az egyhangúságtól. Az apai életút (hivatal) és Pisti konkrét, jelenlegi utazása (folyosói bolyongás) így kapcsolódik össze, és ami összeköti mindezt, az a kulcs. A két életút megértését a novella vége felől kell újraértelmeznünk.

A metaforák vizsgálata még számos kérdést magában hordoz, amelyeket Kosztolányi más novelláiban is érdemes vizsgálni, mind grammatikai felépülésükben, mind szemantikai aspektusban.

IRODALOM

- Banczerowski Janusz 2005. A félelem tartományába tartozó negatív érzelmek konceptualizációjáról. *Magyar Nyelvőr*, 129/2, 202–208.
- Fauconnier, Gilles–Turner, Mark 2008. Rethinking metaphor. In: Gibbs, Raymond W. Jr. (ed.): *The Cambridge handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gintli Tibor 2010. Kosztolányi Dezső. In: Gintli Tibor (szerk.): *Magyar irodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 689–698.
- Kocsány Piroska 2008. Hasonlat. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Kövecses Zoltán–Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George 2008. The Neural Theory of Metaphor. In: Gibbs, Raymond W. Jr. (edited): *The Cambridge handbook of Metaphor and Thought*. New York: Cambridge University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Pethő József 2017. A képiség jelentésstiliztikája a Toldi estéjében. *Magyar Nyelvőr*, 141/2, 127–142.
- Pethő József 2020. A metaforizáció és nyelvszemlélet a nyelvújítás diszkurzusában. *Magyar Nyelvőr*, 144/2, 139–151.
- Simon Gábor 2018. A megszemélyesítés szemantikai sémái József Attila leíró költeményeiben. *Magyar Nyelvőr*, 142/3, 328–354.
- Simon Gábor–Bajzát Tímea Borbála–Ballagó Júlia–Havasi Zsuzsanna–Roskó Mira–Szláwich Eszter 2019. Metaforaazonosítás magyar nyelvű szövegekben: egy módszer adaptálásáról. *Magyar Nyelvőr*, 143/2, 223–247.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. London, New York: Routledge.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben: történeti tipológiai vázlat. In: Bednaries Gábor–Bengi László–Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy Maszák Mihály (szerk.): *Hang és szöveg. Költészettörténeti kérdések a lírai modernségben*. Budapest: Osiris Kiadó. 26–61.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.

Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.

A novella forrása

Kosztolányi Dezső: A kulcs. In: *Kosztolányi Dezső: Esti Kornél énekei. Válogatott versek és novellák*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 2002. 199–204.